"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेतील मानवी मुल्यांचा चिकित्सक अभ्यास"

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड आंतरविद्याशाखे अंतर्गत माध्यमशास्त्र विषयात विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) पदवीकरिता संशोधन पूर्व सादर केलेला शोध सारांश

संशोधिका

चित्ररेखा कबिरदास लोहकरे - कांबळे

(एम.जे. माध्यमशास्त्र)

सिडको नांदेड ता. जि. नांदेड

संशोधन मार्गदर्शक

डॉ. सुधीर भीमराव इंगळे

(सहयोगी प्राध्यापक तथा संशोधक मार्गदर्शक)

माध्यमशास्त्र विभाग प्रमुख,

श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

वसमत रोड, परभणी ता. जि. परभणी.

संशोधन केंद्र

माध्यमशास्त्र संकुल,

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

ता. नांदेड जि. नांदेड

"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेतील मानवी मुल्यांचा चिकित्सक अभ्यास "

1.1 प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेतील मानवी मुल्यांचा चिकित्सक अभ्यास असा संशोधनाचा विषय आहे. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची ओळखी ही भारतीय घटनेचे शिल्पकार म्हणून आहे. जगात आजही भारताची राज्यघटना एक आदर्श राज्यघटना म्हणून ओळखली जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतातील अष्टपैलू व्यक्तीमत्वांपैकी एक अग्रगण्य व्यक्तिमत्व म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अनेक विषयाचे चिकित्सक अभ्यासक होते त्यामध्ये धर्मशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास, राज्यशास्त्र, संस्कृत, मानववंशशास्त्र अशा विविध विषयांवर त्यांची प्रगल्भता दिसून येते. त्याच बरोबर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराची आणखी एक विशेषत म्हणजे त्याची पत्रकारिता होय. त्यांनी आपल्या पत्रकारितेमधून भारतीय समाज सुधारणा व राजकीय प्रश्नांकडे त्यांनी लक्ष वेधून घेतले. तसेच भारतीय समाजातील दलित, शोषित, वंचित, शेतकरी, कामगार व सामान्य, जनतेच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी त्यांनी आपली लेखणी झिजवली. "आधुनिक जगात अनेक तत्त्वेते झाले. अनेक विचारवंत झाले धर्माधाराने मनुष्यत्व नाकारलेल्यांना आत्म जाणीव देऊन मनुष्यत्वाचा नवा आशय देणारा बाबासाहेबांसारखा महापुरुष विरळाचा हया महापुरुषाचे 'संघर्ष' हे दुसरे नाव हा संघर्ष परिवर्तनाचा वाहक आहे. मानवी स्वातंत्र्याचा नवा इतिहास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नावापासून सुरू होतो. अशा महान व्यक्तीमत्त्वाचा 'मूकनायक' ही एक ओळख". 1 (संदर्भ: मूकनायक - डॉ. गंगाधर पानतावणे, संकेत प्रकाशन नागपूर)

"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या पत्रकारितेत वेद नाव विद्रोह मांडण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेबांनी जी वृत्तपत्रे सुरू केली ती मराठी भाषेतून प्रकाशित केली. कारण मराठी हीच भाषा सामान्य जनतेची लोकभाषा होती. तसेच महाराष्ट्रातील दलित जनता जास्त शिकलेली नव्हती ती केवळ मराठी भाषाच समजू शकत होती" 2 (संदर्भ: वर्तमान के संदर्भ मे आंबेडकर की पत्रकारिता का महत्त्व - कृपाशंकर चौभे - फारवर्ड प्रेस 2018)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते "कोणतीही चळवळ यशस्वी करण्यासाठी त्या चळवळीचे वर्तमानपत्र असावे लागते. ज्या चळवळीचे वर्तमानपत्र नसते, तिची अवस्था पंख तुटलेल्या पक्षाप्रमाणे होते." 3(संदर्भ: मुकनायक - विकीपिडीया)

1.2 संशोधन विषयाचे महत्त्व:

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेतील विविध पैलुंचा शोध घेणे.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची मानवी मूल्याचा भुमिका जाणून घेणे.
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेतील मानवी मूल्यांचा आजच्या परिस्थितीमध्ये अभ्यास करणे.
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता व समकालीन पत्रकारिता जाणून घेणे.
5. डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता व सध्याची पत्रकारिता यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

1.3 संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये :

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेचा अभ्यास करणे.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेमध्ये आलेल्या मानवी मुल्यांचा अभ्यास करणे.

3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी त्यांच्या पत्रकारितेत मांडलेले प्रश्न किंवा समस्या इत्यादींचा सविस्तर अभ्यास करणे.

4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची मूकनायक, बहिष्कृत भारत आणि जनता या नियतकालिकांचा अभ्यास करणे.

5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लिहिलेल्या संपादकीय लेखांचा अभ्यास करणे.

1.4 **संशोधनाची गरज :**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेचे मानवी मूल्यांच्या दृष्टीकोनातून यापूर्वी अध्ययन केले दिसून येत नाही. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारिता या प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनाची आवश्यकता वाटते.

प्रस्तुत अभ्यासातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सांगितलेले मानवी मूल्य मानवी जीवन सुधारण्यास आजही प्रवृत्त व प्रेरित करणारे कसे आहे. तसेच सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय विचार परिणामकारक असून त्यामुळे त्यांचा उपयोग सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी करता येईल म्हणून प्रस्तुत अभ्यासाची गरज वाटते.

1.4 **संशोधनाची गृहितके:**

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पत्रकारितेच्या माध्यमातून मानवी मूल्य जोपासण्याचा प्रयत्न केला आहे.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांच्या पत्रकारितेत मांडलेल्या सामाजिक समस्या आजही ज्वलंत आहेत.
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता आजही प्रेरणादायी व उपयुक्त आहे.

4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेचा केंद्र बिंदू हा सामान्य व वंचित मानवी समूह असल्याचे दिसून येते.
5. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या पत्रकारितेमध्ये महिलांच्या समस्यांवर सुद्धा प्रकाश टाकला आहे.

1.6 **संशोधन पद्धती :-**

संशोधकाला आपले संशोधन पूर्ण करण्यासाठी एक किंवा दुसरी पद्धत अवलंबावी लागते. संशोधनाच्या समस्येनुसार संशोधन पद्धत वापरली जाते. अभ्यास पद्धतीचे निर्धारण पूर्णपणे समस्येचे स्वरुप काय आहे, यावर अवलंबून असते. विद्वानांनी अनेक संशोधन पद्धती मांडल्या आहेत. संशोधक आपल्या प्रस्तुत संशोधनात ऐतिहासिक संशोधन पद्धती आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करणार आहे. संशोधन पद्धतींचे वर्णन करण्यापुर्वी संशोधनाची माहिती घेणे अत्यंत आवश्यक आहे.

1. **ऐतिहासिक संशोधन पद्धती :-**

ऐतिहासिक संशोधन जाणून घेण्यापूर्वी इतहिास आणि ऐतिहासिक ज्ञान जाणून घेणे देखील आवश्यक आहे.

1.1 **ऐतिहासिक संशोधनाची उद्दिष्टे :-**

1. भूतकाळाच्या आधारे वर्तमानाची प्रासंगिकता शोधणे.
2. भूतकाळातील तथ्यांबद्दल संशोधकांची उत्सकुता पूर्ण करणे आणि भूतकाळ, वर्तमान आणि भविष्यातील संबंध स्थापित करणे.
3. हे संशोधन वस्तुस्थिती स्पष्ट करते की विविध परिस्थितींमध्ये एखादी व्यक्ती किंवा समाज विशिष्ट प्रकारे वागण्यास कशामुळे कारणीभूत ठरते, त्याचा परिणाम त्याचे आणि समाजाचे काय झाले.
4. भूतकाळात घडलेल्या घटनांचा क्रम शोधणे.

5. आज जी तत्त्वे आणि प्रथा प्रचलित आहेत, त्यांची उत्पत्ती आणि विकास कोणत्या परिस्थितीत झाला, याचे ऐतिहासिक संशोधन विश्लेषण करते.

ऐतिहासिक संशोधनाचे महत्त्व :

1. ऐतिहासिक संशोधन आपल्याला भूतकाळातील चुकांची जाणीव करून देऊन भविष्याबद्दल सतर्क करते.
2. ऐतिहासिक संशोधनामुळे भ्रम आणि अंधश्रद्धा दूर होतात.

1.2 ऐतिहासिक पद्धतीचा मर्यादा आणि खबरदारी:-

1. घडलेल्या ऐतिहासिक घटना वापरण्यासाठी पुनरावृत्ती होऊ शकत नाहीत.
2. ऐतिहासिक लेख आणि अर्थपूर्ण सामग्री पक्षपाती असू शकते.
3. ऐतिहासिक पद्धतीचा यशस्वीपणे वापर करण्यासाठी संशोधकाला खालील गोष्टींची माहिती असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

1. आपल्या मर्यादा जाणून घेणे आवश्यक आहे. 2. अभ्यास क्षेत्राविषयी माहिती असणे. 3. विश्वसनीय, पुरेशी आणि संबंधित तथ्ये असणे. 4. विश्लेषणात्मक आणि समन्वयात्मक दृष्टीकोन. 5. तटस्थता आणि व्यक्तिमत्व. 6. सामाजिक अंतदृष्टी.

2. वर्णनात्मक संशोधन पद्धत :-

वर्णनात्मक संशोधनामध्ये परिस्थिती, प्रणाली इत्यादींचे वर्णन केले जाते, म्हणून त्याला वर्णनात्मक संशोधन पद्धती म्हणतात. ही पद्धत सामाजिक शास्त्रांमध्ये वापरली जाते. सर्व प्रकरच्या संशोधनात वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर दिसून येत असल्याने काही अभ्यासक याला स्वतंत्र संशोधन पद्धती मानत नाहीत. या पद्धतीचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे संशोधकाचे चलांवर नियंत्रण नसते. खरं तर, संशोधक जे काही घडले आहे किंवा जे घडणार आहे त्याचेच वर्णन करतो. अनेक विद्वान सर्वेक्षण

पद्धती अंतर्गत वर्णनात्मक संशोधन पद्धती देखील ठेवतात. तथ्ये आणि तथ्याची उपयुक्तता देखील स्पष्ट केली आहे. या पद्धतीत, वर्णनासोबत, संशोधक तुलना आणि मूल्यमापन देखील करतो. सामाजिक शास्त्रांमध्ये वर्णनात्मक पद्धत मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते. सामाजिक शास्त्रांव्यतिरिक्त, ही पद्धत भौतिक आणि नैसर्गिक विज्ञानांमध्ये देखील वापरली जाऊ शकते.

1.6.1 **संशोधन आराखडा :**

1. **संधोधन म्हणजे काय?**

इंग्रजी भाषेत संशोधनाला Research म्हणतात. Research म्हणजे पुन:पुन: शोध घेणे होय. नविन तत्त्वे किंवा तथ्ये शोधण्यासाठी आणि जुनी तत्त्वे किंवा तथ्यांच्या परीक्षणासाठी केलेला चिकित्सक व पद्धतशीर अभ्यास म्हणजे संशोधन होय.

2. **संशोधनाची व्याख्या:-**

जे. डब्लू. बेस्ट (J.W. Best) : "संशोधन ही एक व्यवस्थित क्रिया होय की, ज्याद्वारे शोध घेतला जातो आणिसंघटीत ज्ञानाच्या अंगाचा विकास केला जातो."

वेबस्टरच्या शब्दकोषानुसार : संशोधन म्हणजे तथ्ये वा तत्त्वे शोधण्यासाठी करण्यात येणारी चिकित्सा किंवा परीक्षण, किंवा एखादी गोष्ट शोधून काढण्यासाठी सतत व पद्धतशीर केलेले परीक्षण होय. 4 (संदर्भ: संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे - डॉ. प्रदीप आगलावे, प्रमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा विभाग, नागपूर विद्यापीठ नागपूर)

3. **सामाजिक संशोधनाची व्याख्या :-**

बोगार्डस (Bogardus) : "एकत्रित राहणाऱ्या लोकांच्या जीवनातील क्रियाशील अंतर्भूत प्रक्रियांचे संशोधन म्हणजे सामाजिक संशोधन होय."

व्हिटने (Whitney) : "समाजशास्त्रीय संशोधनामध्ये मानव समूहाच्या संबंधाच्या अध्ययनाचा समावेश होतो." 5 (संदर्भ: संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे - डॉ. प्रदीप आगलावे, प्रमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा विभाग, नागपूर विद्यापीठ नागपूर)

1.6.2 **संशोधन पूर्व साहित्य :-**

संबंधित साहित्याचा अभ्यास हा कोणत्याही संशोधनाचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे. संबंधित साहित्य संशोधन समस्येची निवड, उद्दिष्टे निश्चित करणे, अभ्यासाची प्रक्रिया रूपरेषा बनवून योग्य दिशा ठरवणे. संबंधित साहित्याचा नियमित अभ्यास केल्याने चलांचे स्पष्ट ज्ञान होते. संशोधनाशी संबंधित साहित्यात, यापुर्वी केलेले संशोधन, पुस्तके, ज्ञानकोश, वर्तमानपत्रे, मासिके, संशोधन जर्नल्स, प्रमाणित अप्रकाशित प्रबंध, नोंदी इत्यादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संपादीत साहित्य, विकिपीडिया वेबसाईट्स आणि ऑनलाइन पुस्तके आणि संशोधन इत्यादींचाही समावेश करता येणार आहे. संबंधित साहित्याचा अभ्यास संशोधनाच्या स्वरूपाचे आणि मर्यादांचे मूल्यांकन करण्यासाठी उपयुक्त आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेमधील मानवी मूल्य संदर्भांत यापुर्वी झालेल्या अभ्यासाचा आढावा खालीलप्रमाणे आहे.

1. **एन. मोहनदास** यांनी भारतीय दलित चळवळीचा इतिहास भाग - 1 या पुस्तकात दलित जातींचा इतिहास, म्हणजेच दलित जातींची स्थिती, बाबासाहेबांच्या आधी भारतातील स्त्रियांची स्थिती. डॉ. आंबेडकर आणि त्यांनी दलित जातीची रचना, इस्लामशी दलित संबंध इत्यादींवर लिहिले आहे. बाबासाहेब, बौद्ध धर्म आणि जनगणनेचा प्रभाव आणि दलित ग्रंथ यांच्या आधी दंतकथा, व्यक्तिमत्त्वे आणि संस्थांचे तपशीलवार वर्णन आहे.

2. **संशोधक सिंह अंजली** यांनी त्यांच्या "Resurrecting Bhim: Emergence of Dr. B.R. Ambedkar as National Icon in Dalit Women Poetry Post 1990" शिर्षकाच्या शोधनिबंधात "I.JE.L.H. खंड 4" या नियतकालिकात प्रामुख्याने "भारतीय समाजात प्रचलित असलेल्या जातींचा उल्लेख केला आहे, ज्यामध्ये राजर्षी शाहुजी महाराज, महात्मा ज्योतीराव फुले, नारायण गुरु गोविंद रानडे आणि खुद्द बाबासाहेब डॉ. आंबेडकर यांनी या व्यक्तिनिष्ठ जातीव्यवस्थेवर प्रहार केले आहेत. जातीव्यवस्था हे समाजातील विषमतेचे सर्वात मोठे कारण आहे. जाती किंवा पोटजातींमध्ये विभागले गेले आणि समाजातील मोठा वर्ग अस्पृश्य बनला."

3. **सुरेश "I.G.I.M.S." जर्नल खंड** 4 मध्ये सादर केलेल्या त्यांच्या पेपरमध्ये, राज्य समर्थन कार्यक्रम आणि कास्ट आधारीत भेदभाव : PDS आणि MDMs च्या विशेष संदर्भासह. "जाती आधारित भेदभाव दर्शविणाऱ्या राज्यांद्वारे सार्वजनिक वितरण प्रणाली आणि शाळा मिड-मिलवर आधारित कागदपत्रे. विविध सरकारी कल्याणकारी योजना असूनही, परिणाम विरोधाभासी आहेत. कुशोषणाचे आकडे. पीडीएस आणि एमडीएसची भूमिका भारतातील रोजगारावर शंका नोंदवतात, हमीभाव, अन्न आणि शिक्षणाचा हक्क आणि शोषण आणि अत्याचार रोखण्यासाठी कायदे असूनही श्रीमंत-गरीब, दलित-सवर्ण, अल्पसंख्याक- बहुसंख्यांक इत्यादींमधील दरी वाढली आहे.

4. **लेखक नैमिश्राय मोहनदास** यांनी "भारतीय दलित चळवळीचा इतिहास भाग - 4" या पुस्तकात इंग्रजांच्या राजवटीत हिंदुच्या वर्चस्वाचे अचूक वर्णन केले आहे. स्वातंत्र्यानंतर विषमतेचा प्रश्न कोणता ट्रेंड घेईल? पुस्तकातील आरक्षणाची उपयुक्तता, पाठ्यपुस्तकांतील दलित साहित्य, आंबेडकर विरुद्ध समाजवाद, दलित पत्रकारिता, दलित पत्रकारिता का आवश्यक आहे, पत्रकारितेचा घाणेरडा भाग आणि

उच्चवर्णीय समाजाची विकृती इत्यादी विषयांवर सविस्तर आणि उपयोजित आणि विश्लेषणात्मक अभ्यास केल्यानंतर निष्कर्ष अत्यंत प्रशंसनीय आहेत.

5. एन मोहनदास यांनी "भारतीय दलित चळवळीचा इतिहास भाग-3" या पुस्तकात भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील दलित आदिवासींचे भक्कम पुरावे, संस्थान आणि उच्च वर्गातील जातीय अभिमान आणि डॉ. आंबेडकरांच्या अमर चळवळी आणि कार्ये, धर्म यांची चर्चा केली आहे. बदल, वृत्तपत्रांची भूमिका, पुणे करार इत्यादी अनेक ऐतिहासिक घटनांचे सखोल आणि संशोधन करण्यासाठी पुरेशी सामग्री संशोधकांना उपलब्ध होईल.

1.6.3 **सर्वेक्षण** :-

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने विद्यापीठ व शासकीय ग्रंथालये, संशोधन केंद्र इत्यादीना भेटी देऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेचा अनुषंगाने प्रकाशित ग्रंथालयातून संशोधनासाठी आवश्यक असलेले सर्वेक्षण करण्यात येईल.

1.6.4 **आशय विश्लेषण** :-

प्रस्तुत अध्ययन विषयांच्या अनुषंगाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या 'मूकनायक', 'बहिष्कृत भारत' आणि 'जनता' या तीन वृत्तापत्रांतील त्यांनी स्व्त: लिहिलेल्या मानवी मूल्यांचा आशय विश्लेषण पद्धतीने अभ्यास केला जाणार आहे. व त्यातून त्यांच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक व इतर विचारांच्या प्रभावासंबंधी व त्यामुळे झालेल्या परिवर्तनाचे स्वरूप संदर्भात जाणून घेण्यासाठी आशय विश्लेषण अभ्यास पद्धतीचा अवलंब केला जाणार आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अग्रलेखांतील विचारांना लक्षात घेऊन प्रस्तुत संशोधन केले जाणार आहे.

1.6.5 **तथ्य संकलन :-**

संशोधक त्याच्या अभ्यासात किती वास्तविक तथ्ये आणि माहिती गोळा करू शकतो यावर संशोधनाचे यश अवलंबून असते. वास्तविक हे यश माहिती मिळवण्याच्या स्त्रोतांवर अवलंबून आहे. माहितीचा स्त्रोत आणि तथ्ये मिळवणे हे अत्यंत जबाबदारीचे आणि महत्वाचे काम असल्याने किंवा तथ्य संतुलनासाठी प्राथमिक स्त्रोत व द्वितीय स्त्रोत किंवा तथ्य साधनाचा वापर करण्यात येईल.

1. **प्राथमिक स्त्रोत :-**

संधोधकाने अभ्यास करण्यासाठी विषयाच्या समस्येशी निगडीत प्रत्यक्ष निरीक्षणाद्वारे प्राप्त केलेला मूलभूत तथ्य किंवा माहिती संशोधक संशोधन साधनांच्या सहाय्याने प्रथमच त्यांचे संकलन किंवा निरीक्षण करतो, त्याच अर्थाने त्यांना प्राथमिक तथ्ये म्हणतात. प्रस्तुत संशोधन अभ्यासासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची उपलब्ध मूळ वृत्तपत्रामधून तथ्य संकलन करण्यात येईल.

2. **दुय्यम तथ्ये :-**

दुसरी वस्तुस्थिती म्हणजे ती माहिती किंवा तथ्य, जी संशोधकाला प्रकाशित, अप्रकाशित कागदपत्रे, अहवाल, आकडेवारी, हस्तलिखिते शिलालेख, उत्खननातून मिळालेल्या वस्तू, पुस्तके इत्यादी प्रस्तुत संशोधनासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या पत्रकरिते संदर्भात लिहिले ग्रंथ, लेखक व संशोधन प्रबंध इत्यादी दुय्यम तथ्य साधनाचा वापर करण्यात येईल.

1.6.6 **समस्या सुत्रणः-**

प्रस्तुत संशोधनासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेतील मानवी मूल्याचा चिकित्सक अभ्यास हा विषय निश्चित केला असून हे संशोधनाचे समस्या सूत्रण आहे.

1.7 **संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :-**

प्रस्तुत संशोधन हे डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर यांनी संपादीत केलेल्या मूकनायक, समता बहिष्कृत भारत व जनता या नियतकालिका पुरतेच मर्यादित असून ही संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा आहे.

1.8 **भारतीय पत्रकारिता :- संक्षिप्त इतिहास**

ब्रिटीश काळात भारतातील पहिले वृत्तपत्र 1780 मध्ये जेम्स ऑगस्टस हिकी यांनी बंगाल गॅझेट नावाचे इंग्रजी भाषेत सुरु केले त्यानंतर 30 मे 1826 रोजी उदंत मार्तंड यांनी हिंदी भाषेत (द रायझिंग सन) निकलता सुरज हे वृत्तपत्र सुरु केले.

1.9 **मराठी पत्रकारिता : संक्षित इतिहासः**

महाराष्ट्रामध्ये बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 21 जून 1832 रोजी दर्पण हे मराठी वृत्तपत्र सुरू केले. म्हणून बाळशास्त्री जांभेकर यांना मराठी पत्रकारितेचे जनक म्हणतात. तसेच कृष्णाजी रानडे यांनी 1849 मध्ये ज्ञान प्रकाश हे वृत्तपत्र सुरु केले. याशिवाय बाळ गंगाधर टिळक व गोपाळ गणेश आगरकर यांनी सुद्धा वृत्तपत्र सुरु केली.

1.10 दलित पत्रकारितेचा प्रारंभ :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेला 1920 मध्ये प्रारंभ झाला. तथापि, त्यांच्यापुर्वी 1888 साली गोपाळ बाबा वलंगकर यांनी पत्रकारितेस सुरुवात केली होती. 23 ऑक्टोबर 1888 रोजी त्यांनी 'विचार विध्वंस' नावाची पुस्तिका लिहिली होती. समाजाने निर्माण केलेल्या दृष्टचक्रातून अस्पृश्य वर्गाला कसे बाहेर काढावे याचा ध्यास त्यांना लागेलला होता. दलित समाजातील ते पहिले पत्रकार होते असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. त्यानंतर दलित समाजातील शिवराम जानबा कांबळे यांनी 'सोमवंशी मित्र' हे पहिले दलित साप्ताहिक प्रकाशित केले. पूर्णपणे स्वत:चे अग्रलेख लिहिणारे ते पहिले दलित पत्रकार होते. त्यानंतर किसन फागु बंदसोडे यांनी 'निराश्रित हिंद नागरीक' हे पत्र 1910 साली 'विटाळ विध्वंसक' 1913 व 1998 साली मजूर पत्रिका सुरू केले. एकामागोमाग एक तीन वृत्तपत्रे सुरु करून त्यांनी जनतेचे प्रश्न समाजासमोर मांडण्याचा प्रयत्न केला. बंदसोडे यांनी पत्रकारितेमध्ये नविन आदर्श निर्माण केला.

1.11 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता:

इ.स. 1917 साली विविध जाती जमातींच्या मतदानाच्या अधिकारांच्या संदर्भात काही प्रमुख व्यक्तींच्या साक्ष घेण्यासाठी शासनाने साउथबरो कमिशन नेमले होते. या कमिशनच्या निमित्ताने अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्कांसाठी झगडण्याची प्रेरणा त्यांना मिळाली. अस्पृश्यांचे म्हणणे जगापुढे आणण्यासाठी आपल्याजवळ नेहमीसाठी एखादे साधन असावे असे त्यांना वाटले. पंखाशिवाय जसा पक्षी उडू शकत नाही, त्याप्रमाणे समाजात विचार चांगले विचारांची पेरणी करण्यासाठी वृत्तपत्राची गरज असते हेही त्यांना तीव्रपणे जाणवत होते आणि उपलब्ध वृत्तपत्रे तर विशिष्ट जातींचीच चाकरी करणारी अस्पृश्यांवर अन्यायच बहुतांशी करणारी होती. याचा

अर्थ वृत्तपत्राविना अस्पृश्य समाज अनाथ होता. त्यांच्याजवळ विलक्षण अशा करुण कहाण्या होत्या. म्हणून या मूक समाजाच्या वेदना व विद्रोह प्रकट करण्यासाठी एखाद्या प्रकाशनपीठाची गरज होती. या गरजेतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पत्रकारितेकडे वळले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरु केलेली वर्तमानपत्रे आणि मासिके :

1. मूकनायक

समाजाच्या वेदना व विद्रोह प्रकट करण्यासाठी मूकनायक या पाक्षिकाची 31 जानेवारी 1920 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रकाशित केले. मूक अशा अस्पृश्य समाजाचे नायक पण नेते पण आपण स्वीकारल्याचे मूकनायक काढून 1920 साली त्यांनी जाहीर केले. यासाठी छत्रपती राजर्षी शाहु महाराज यांनी बाबासाहेबांना 2500 रुपयाचे सहाय्य केले. त्यामुळे पहिल्या अंकाच्या संपादकीय ही जन्म प्रतिज्ञा अशी व्यक्त केली.

आमच्या या बहिष्कृत लोकांत होत असलेल्या व पुढे होणाऱ्या अन्यायावर उपाय योजना सुचविण्यास, तसेच त्यांची भावी उन्नती व तिचे मार्ग यांच्या खऱ्या स्वरूपाची चर्चा होण्यास वर्तमानपत्राशिवाय अन्य भूमिच नाही. परंतु मुंबई इलाख्यात निघत असलेल्या वृत्तपत्रांकडे पाहिजे असता असे दिसून येईल, की त्यातील बरीचशी पत्रे विशिष्ट अशा जातीचे हितसंबंध पाहणारी आहेत. इतर जातीच्या हिताची पर्वा त्यांना नसते. केव्हा केव्हा त्यांना अहितकारक असेही त्यातून प्रलाप निघतात. अशा वृत्तपत्रकारांना आमचा इशारा एवढाच, की कोणतीही एखादी जात अवनत झाली तर तिच्या अवनतीचा चटका इतर जातींत बसल्याशिवाय राहणार नाही. मूकनायक हे वृत्तपत्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मूक अश्या समाजाला जागृत करण्यासाठी

प्रकाशित केले. नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विलाययतेला गेले व 1923 मध्ये 'मूकनायक' बंद पडले.

बहिष्कृत भारत :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहिष्कृत हे पाक्षिक 03 एप्रिल 1927 रोजी सुरू केले. या पाक्षिकाचे ते स्वत: संपादक होते. या वृत्तपत्रातील सर्व मजकूर बाबासाहेब स्वत: लिहीत असत. खूप लोक वर्गानीदार झाले नाहीत म्हणून कायमची आर्थिक तरतूद करणे बाबासाहेबांना शक्य झाले नाही. बहिष्कृत भारत 15 नोव्हेंबर 1929 रोजी बंद पडले. या पाक्षिकाचे एकूण 34 अंक निघाले. त्यातला 04 जानेवारी 1929 चा अंक सोडला तर सर्व अंकात अग्रलेख आहेत. 31 अंकामध्ये 'आजकालचे प्रश्न', 'प्रासंगिक विचार' या सदरांमध्ये त्यांनी स्फुट लेख लिहिले आहेत. त्यांच्या स्फुट लेखांची संख्या 145 आहे.

समता -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समता संघाचे पाक्षिक मुखपत्र 29 जून 1928 रोजी प्रसिद्ध केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाज समता संघाचे अध्यक्ष होते.

जनता -

जनता वृत्तपत्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिनांक 24 नोव्हेंबर 1930 प्रकाशित केले होते. संपादक देवराव विष्णू नाईक होते. जनता सुरूवातील पाक्षिक होते. दिनांक 31 ऑक्टोंबर 1931 रोजी साप्तहिक या वृत्तपत्राचे बिरुदावली म्हणून 'गुलामाला तु गुलाम आहेस, असे सांगा म्हणजे तो बंड करून उडेल' हे वाक्य होते. जनतेच्या त्यांनी सर्व निकडीचे प्रश्न मांडले विशेष म्हणजे बाबासाहेबांनी विलायतीतून पाठविलेले पत्र त्याच्या प्रकाशित केले.

1955 पर्यंत जनता चालू होते, वेळोवेळी वृत्तसंपादक बदलेले गेले त्यामुळे जनतामध्ये अनियमित पणा निर्माण झाला. तरी ते खूप दिवस टिकले. 04 फेब्रुवारी 1956 रोजी 'जनता' चे नामकरण प्रबुद्ध भारत असे करण्यात आले.

प्रबुद्ध भारत

14 ऑक्टोबर 1956 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्म स्वीकारला आणि त्याच दिवशी जनता वृत्तपत्राचे नाव बदलून प्रबुद्ध भारत केले. त्याचा अंकानुसार, मुखपृष्ठाचे शीर्षक "अखिल भारतीय दलित महासंघाचे मुखपत्र" असे छापण्यात आले होते. या वृत्तपत्राच्या संपादक मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. भीमराव आंबेडकर होते. सहसंपादक भाऊराव मुकुंदराव आंबेडकर होते. प्रबुद्ध भारत हे साप्ताहिक सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत राहिले.

6 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे वृत्तपत्रीय लेखन :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वृत्तपत्रीय लेखन प्रामुख्याने मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता आणि प्रबुद्ध भारत इत्याची वृत्तपत्रीय लेखन झालेले आहे. बहिष्कृत भारताच्या 1927 सालच्या पहिल्या वर्षाच्या अंकात 'आजकालचे प्रश्न या तर दुसऱ्या वर्षी प्रासंगिक विचार' या सदराखाली त्यांचे वृत्तपत्रीय लेखन प्रकाशित झाले आहे.

बालविवाहाचे फलित, ब्राह्मण्याचे स्वरूप, वर्णाश्रमाचा प्रभाव, मंदीर प्रवेश, मातंग समाज, शुद्धीकार्य, सत्याग्रह, आर्य समाजाचे कार्य, मनुस्मृती दहनाचे वादळ, सत्यशोधक चळवळीचा ध्येयवाद, सहभोजन, मजूर पक्ष, मिश्रविवाह, हिंदीकरण, देव, पुजारी व भक्त क्रांती, रोटी व्यवहार व बेटी व्यवहार, भिन्न वसाहती, व्यक्ती, सायमन कमिशन इत्यादी अशा अनेक विषयावर बाबासाहेबांनी लेखन केले.

1.12 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता आणि मानवी मूल्य :

डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या हयातभर कटुता पत्करून अस्पृश्यतेविरुद्ध लढा दिला. या लढ्याने फुलें प्रणीत जाती लढ्याला गती मिळाली. नवे परिमाण मिळाले. डॉ. आंबेडकरांच्या जिवीत कार्याचा वरवर विचार केला तर असे दिसते, की त्यांनी केवळ अस्पश्यतेच्या प्रश्नालाच प्राधान्य दिले; पण या प्रश्नावर लढताना त्यांनी न्यायाच्या तत्त्वाचे भान सोडले नव्हते. त्यामुळेच या लढ्यामागची त्यांची वैचारीक भूमिका व्यापक प्रश्नांचे संदर्भ घेऊन येते. त्यांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध आणि अस्पृश्यांचे लढे उभे केले. पण त्या पाठीमागे अस्पृश्यता हा प्रस्थापितांचा सर्वाधिक किडलेला, सर्वाधिक अन्यायपूर्ण घटक आहे, अशी भूमिका दिसते. अस्पृश्यताविरोधी लढ्याची व्याप्ती त्यांनी हिंदु तत्त्वज्ञानां विरूद्धच्या वैचारीक लढाईपर्यंत नेली. हिंदु समाज व्यवस्था, जाती प्रथा आणि तिचे समर्थन करणारी तत्त्वज्ञाने यांचा त्यांनी प्रतिवाद केला. प्रस्थापिताचा सर्वांत अन्यायपूर्ण घटक आणि एकूणच प्रस्थापित विचारव्यूह यांच्या उच्चाटनाची भूमिका डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर घेतात. म्हणूनच हिंदु तत्त्वज्ञानाची परखड चिकित्सा त्यांच्या लिखाणात आढळते. प्रस्थापिताचे उच्चाटन करून त्या जागी नविन समाज व्यवस्था आणणे, असा डॉ. बाबासाहेबांच्या जिवितकार्याचा गाभा सांगता येईल. नविन समाज व्यवस्था आणि तिच्याशी सुसंगत मूल्य व्यवस्था यांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न स्वातंत्र्य, समता, बंधुतत्व हया तीन मानवी मूल्यांना अधिक महत्त्व दिल्याचे दिसून येते.

1.13 प्रकरण निहाय रूपरेखा

प्रस्तुत संशोधन एकूण 5 प्रकरणामध्ये विभागाणी केलेली आहे.

प्रकरण पहिले : प्रस्तावना

प्रकरण दुसरे : पूर्व साहित्य संशोधनाचा आढावा

प्रकरण तिसरे : भारतीय पत्रकारिता आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रकरण चौथे : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेमधील मानवी मूल्य

प्रकरण पाचवे : निष्कर्ष व शिफारशी

संदर्भ :

1. मूकनायक - डॉ. गंगाधर पानतावणे, संकेत प्रकाशन नागपूर
2. वर्तमान के संदर्भ मे आंबेडकर की पत्रकारिता का महत्त्व - कृपाशंकर चौभे - फारवर्ड प्रेस 2018
3. मुकनायक - विकीपिडीया
4. संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे - डॉ. प्रदीप आगलावे, प्रमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा विभाग, नागपूर विद्यापीठ नागपूर
5. संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे - डॉ. प्रदीप आगलावे, प्रमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा विभाग, नागपूर विद्यापीठ नागपूर
6. लेखक नैमिश्राय मोहनदास यांनी भारतीय दलित चळवळीचा इतिहास भाग - 3 या पुस्तकात बाबासाहेबांच्या समकालीन परिस्थितीचे वर्णन केले आहे.
7. सिंह अंजल "I.J.EL.H. जर्नल व्हॉल्यूक 4 रिसेरेक्टिंग भीम: इमर्जन्स ऑफ डॉ.बी.आर. आंबेडकर"
8. जी. सुरेश "I.G.I.M.S. जर्नल खंड 4. राज्य समर्थन कार्यक्रम आणि कास्ट आधारीत भेदभाव: PDS आणि MDMs च्या विशेष संदर्भासह.
9. नैमिश्राय मोहनदास यांनी "भारतीय दलित चळवळीचा इतिहास भाग - 4"
10. https//en.wikipedia.org

संशोधिका

चित्ररेखा कबिरदास लोहकरे - कांबळे
(एम.जे. पेट माध्यमशास्त्र)
सिडको, नांदेड, ता. जि. नांदेड.

संशोधन मार्गदर्शक

डॉ. सुधीर भीमराव इंगळे
(सहयोगी प्राध्यापक तथा
संशोधक मार्गदर्शक)
माध्यमशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी
वसमत रोड, परभणी ता. जि. परभणी.